

การศึกษาภูมิปัญญาของแพทย์แผนไทย ในการรักษาโรคลมด้วยยาในคัมภีร์ชวดาร*

A STUDY ON THE WISDOMS OF THAI TRADITIONAL MEDICINE IN LOM DISEASE TREATMENT BY MEDICINE IN CHAWADARN SCRIPTURE

กวิณา นามติวงศ์*, จักรกฤษณ์ คณารีย์, นวรัตน์ วิริยะเชษม, กฤษดา ศรีหมตรี

Kawinna Namtiwong, Chakkrit Khanaree, Nawarat Viriyakhasem, Kritsada Srihomtree

วิทยาลัยการแพทย์พื้นบ้านและการแพทย์ทางเลือก มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย, เชียงราย ประเทศไทย

School of Traditional and Alternative Medicine, Chiang Rai Rajabhat University, Chiang Rai, Thailand

*Corresponding author E-mail: kawinna.stam@gmail.com

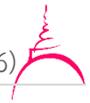
บทคัดย่อ

การรักษาโรคลมเป็นภูมิปัญญาที่โดดเด่นของการแพทย์แผนไทย โดยโรคลมพบได้มากในกลุ่มผู้สูงอายุซึ่งเป็นวัยที่มักเกิดอาการเจ็บป่วยได้ง่ายกว่าช่วงวัยอื่น ๆ ดังนั้น การวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยยา และรวบรวมรายการตัวยาที่ใช้รักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดารของการแพทย์แผนไทยให้มีความก้าวหน้ายิ่งขึ้นเพื่อเป็นทางเลือกในการรักษาแก่ประชาชน ซึ่งเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยดำเนินการวิจัยเริ่มจากการประมวลแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับธาตุลมจากเอกสารตำราการแพทย์แผนไทยครอบคลุมเหตุปัจจัยที่มีผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลม และวิเคราะห์หลักการ แนวทางการรักษา และตัวยารักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดารของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช ผลการศึกษาพบหลักในการรักษาโรคลมประกอบด้วย 4 ประการ ได้แก่ การระงับลม การขับลมหรือการถ่ายลม การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน และการบำรุงเลือดลม โดยมีวิธีการรักษาด้วยยา 8 วิธี ได้แก่ ยากิน ยาต้ม ยาพอก ยานัตถุ ยาประคบ ยาพอก ยาสูม และยาสูบ การรักษาโรคลมจำแนกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ การรักษาโรคลมเฉียบพลันและการรักษาโรคลมเรื้อรังอื่น ๆ ซึ่งในส่วนของตัวยาที่ใช้ในการปรุงยารักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดารมีทั้งหมด 326 ชนิด จำแนกเป็นพืชวัตถุ 271 ชนิด สัตว์วัตถุ 19 ชนิด ธาตุวัตถุ 33 ชนิด และอื่น ๆ 3 ชนิด จากผลการศึกษาในครั้งนี้เป็นฐานนำไปสู่การพัฒนาแนวทางในการรักษาโรคลมเฉียบพลันในผู้สูงอายุ

คำสำคัญ: โรคลม, คัมภีร์ชวดาร, แนวทางการรักษา

Abstract

Treatment of Lom disease was an outstanding wisdom of Thai traditional medicine. This disease was commonly found in elderly that age was easily illness. Thus, this study aimed to determine the treatment principle and guideline of Lom disease by medicine, then medicine in Chawadarn scripture was collected to be more advanced as an alternative treatment for the public. This study is qualitative research by compiling the Wind Dhatu theory, factors of Wind Dhatu function, treatment principle, treatment guideline and herbal formula in Chawadarn

scripture of Tumra Vejasart Chabap Luang (Royal Thai Treatise of Medicine of King Rama) and Tumra Phatsart Songkroh by Phraya Pitsanuprasartvet. The results found that there were 4 principles of Lom disease treatment as followed; wind calming in the body, wind excretion, wind stimulation for increasing blood circulation, and tonic of wind and blood circulation. The pharmacological therapeutic by herbal formula were consisted with 8 methods including; oral administration, inhalation, topical route, snuff, self-herbal compress, poultice, fume inhalation and tobacco. In addition, the treatments of Lom disease were divided into 2 parts as acute and chronic Lom disease that have 326 types of herbs (271 types of medicinal plants, 19 types of medicinal animals, 33 types of medicinal elements and 3 types of others). Finally, the results of this study can be developed treatment guidelines in Thai traditional medicine for acute Lom disease in elderly.

Keywords: Lom disease, Chawadarn scripture, Treatment guidelines

บทนำ

ธาตุลมหรือวาโยธาตุเป็นหนึ่งในธาตุสี่ที่เป็นสภาวะที่พัดให้เกิดการเคลื่อนไหวหรือไหลเวียน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2553) มีลักษณะเคลื่อนที่ สามารถพัดไปมา และค้ำจุนโครงสร้างในร่างกาย (กรมศาสนา, 2565) จากข้อมูลดังกล่าว พบว่า ธาตุลมเป็นธาตุที่มีส่วนในการสร้างร่างกาย และการดำรงอยู่ของร่างกาย มีสภาวะพัดให้เกิดการเคลื่อนไหวหรือไหลเวียน มีลักษณะเคลื่อนที่ สามารถพัดไปมา และช่วยค้ำจุนโครงสร้างในร่างกาย ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงลมที่พัดไปมาตามธรรมชาติที่มีรูปเคลื่อนที่ มีตัวตนภายในร่างกายจึงจัดเป็นลมภายในร่างกาย ยกตัวอย่างของธาตุลมภายในร่างกาย 10 อย่าง เช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมพัดไปตามตัว ลมคัสตรา ลมมีดโกน ลมเพิกหัวใจ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก (มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2556) โดยธาตุลมในตำราการแพทย์แผนไทยสามารถจำแนกได้ 3 รูปแบบ ได้แก่ ลม 6 ประการ เป็นการจำแนกลมภายในคัมภีร์โรคนิทาน และคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ในแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวชได้ปรากฏชื่อคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคในการอ้างอิงเรื่องธาตุ ซึ่งคัมภีร์โรคนิทานและคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ ได้กล่าวตรงกันว่า ธาตุลมภายในร่างกายมี 6 อย่าง ได้แก่ อุทธังคมาวาตา คือ ลมพัดตั้งแต่ปลายเท้าจนถึงศีรษะ อโธคมาวาตา คือ ลมพัดตั้งแต่ศีรษะจนถึงปลายเท้า กุจฉิสยาวาตา คือ ลมพัดอยู่ภายในท้องแต่อยู่นอกลำไส้ โภกฐาสยาวาตา คือ ลมพัดภายในลำไส้และกระเพาะอาหาร อังคมังคานุสารีวาตา คือ ลมที่พัดทั่วร่างกาย และอัสสาสะปัสสาสะวาตา พิการ คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก (พระยาพิศณุประสาทเวช, 2451) ลม 3 ประการ เป็นการจำแนกสมุฏฐานลมที่ก่อให้เกิดการเจ็บป่วยที่สำคัญภายในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย โดยลมทั้ง 3 ประการ ได้แก่ ลมหทัยวาต คือ ลมที่กระทำให้น้ำไม่สามารวจเราหรือสื่อสาร อารมณฺ์แปรปรวน และอื่น ๆ ลมสัดถกวาต คือ ลมที่กระทำให้น้ำเจ็บอก เจ็บปวดทั่วร่างกาย หน้ามืด วิงเวียนศีรษะ และอื่น ๆ และลมสุมนา คือ ลมที่กระทำให้น้ำสูญเสียการรับรู้ความรู้สึกต่าง ๆ เช่น การมองเห็น การได้ยิน การรับกลิ่น เป็นต้น และอื่น ๆ (กระทรวงสาธารณสุข กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย, 2557) และลม 2 ประการ ตำราเวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขปได้สรุปลมที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยไว้ดังนี้ โภหาริกวาต (ลมกองหยาบ) ลมที่กระทำให้เกิดอาการจุกเสียดแน่นท้อง ปวดท้อง ลมพรวตติก เป็นต้น และสุขุมวาต (ลมกองละเอียด) ลมที่กระทำให้เกิดอาการวิงเวียน ใจหวิว ใจสั่น หน้ามืด เป็นต้น

บทบาทของธาตุลมตามทฤษฎีธาตุของการแพทย์แผนไทยมี 2 ส่วน ได้แก่ บทบาทที่ก่อให้เกิดร่างกายและชีวิต และบทบาทการดำรงอยู่ของร่างกาย ถ้าธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติจะส่งผลให้เกิดการเจ็บป่วย โดยความ

ผิดปกติการทำหน้าที่ของธาตุลมจำแนกเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่ กำเริบ คือ ธาตุลมทำหน้าที่มากกว่าปกติ หย่อน คือ ธาตุลมทำหน้าที่น้อยกว่าปกติ และพิการหรือแตก คือ ธาตุลมสูญเสียการทำหน้าที่ ทั้งนี้เหตุปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการทำหน้าที่ของธาตุลมมีอยู่ 6 ส่วน ได้แก่

1. ธาตุสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากการทำหน้าที่ระหว่างธาตุและธาตุ โดยปกติธาตุทั้งสี่ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ ทำหน้าที่ร่วมกัน หากธาตุใดธาตุหนึ่งทำหน้าที่ผิดปกติสามารถส่งผลให้เกิดโรคลม ซึ่งในรูปสังคหวิภาค พระอภิธรรมมัตถสังคหปริเฉทที่ 6 ได้กล่าววาลม คือ ธาตุเบา เช่นเดียวกับธาตุไฟ หากไฟมากลมจะมาก เนื่องจากเป็นมิตรธาตุ คู่ธาตุกัน (มิสสก) เมื่อลมเจอกับดินหรือน้ำที่เป็นธาตุหนักจึงส่งผลให้ลมลดลง (ลมหย่อนหรือลมพิการ) เนื่องจากเป็นศัตรูธาตุกัน (ปฏิปักษ์) ที่มีความขัดแย้งกัน (บุญมี เมธางกูรและบุษกร เมธางกูร, 2545)

2. ฤดูหรือฤดูสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากความแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละฤดูกาล โดยสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละฤดูเป็นธาตุภายนอกร่างกายที่มีผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุภายในร่างกายให้ดำรงปกติหรือผิดปกติได้เช่นเดียวกัน ได้แก่ คิมหะสมุฏฐาน (ฤดูร้อน) มีเตโชเป็นสมุฏฐาน เหมันตะสมุฏฐาน (ฤดูหนาว) มีอโปเป็นสมุฏฐาน และวัสสานะสมุฏฐาน (ฤดูฝน) มีวาโยเป็นสมุฏฐาน ซึ่งเป็นฤดูหลักที่เป็นเหตุปัจจัยให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติจนเกิดโรคลม

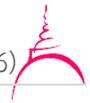
3. อายุสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากบทบาทของธาตุที่เปลี่ยนแปลงตามช่วงอายุหรือช่วงวัย ตั้งแต่กำเนิดชีวิตจนถึงสิ้นสุดอายุขัยของมนุษย์ธาตุจะมีการแปรเปลี่ยนตามแต่ละช่วงวัย โดยช่วงตั้งแต่เกิดจนถึงอายุ 16 ปี (ปฐมวัย) เป็นวัยที่มีความเปราะบางต่อสภาพแวดล้อมภายนอก มีเสมหะเป็นเจ้าของสมุฏฐาน ช่วงอายุ 16 ปีขึ้นไปจนถึงอายุ 30 ปี (มัชฌิมวัย) เป็นวัยที่ร่างกายมีความแข็งแรง มีปิตตะเป็นเจ้าของสมุฏฐาน และช่วงอายุ 30 ปีขึ้นไปจนถึงอายุขัย (ปัจฉิมวัย) เป็นวัยที่มีความเสื่อมสภาพของร่างกาย มีวาตะเป็นเจ้าของสมุฏฐาน ซึ่งส่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลมเป็นหลักมักทำให้เกิดโรคลมในผู้สูงอายุหรือปัจฉิมวัย

4. กาลสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากบทบาทของธาตุที่เปลี่ยนแปลงตามเวลาแต่ละช่วงวัน โดยแต่ละช่วงเวลานั้นมีความสัมพันธ์กับสภาพดินฟ้าอากาศ ซึ่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุในร่างกายให้ดำรงปกติหรือผิดปกติ โดยช่วงเวลาตั้งแต่ 06.00 น. - 10.00 น. และ 18.00 น. - 22.00 น. คือ ช่วงเวลาที่เสมหะทำหน้าที่มากที่สุด ช่วงเวลาตั้งแต่ 10.00 น. - 14.00 น. และ 22.00 น. - 02.00 น. คือ ช่วงเวลาที่ปิตตะทำหน้าที่มากที่สุด และช่วงเวลา 14.00 น. - 18.00 น. และ 02.00 น. - 06.00 น. ที่วาตะทำหน้าที่มากที่สุด ซึ่งส่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลมมักเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดโรคลม นอกจากนี้ยังมีเหตุปัจจัยที่ทำให้ธาตุลมกำเริบหรือผิดปกติ คือ ช่วงเวลาบ่าย ช่วงเวลารับประทานอาหาร และช่วงเวลานอนหลับ (พระยาพิศณุประสาทเวช, 2450)

5. ประเทศสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากสภาพแวดล้อมถิ่นที่อยู่อาศัย และการเปลี่ยนแปลงถิ่นที่อยู่อาศัย คือ บุคคลที่อยู่อาศัยในสภาพแวดล้อมแบบใด มักคุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมแบบนั้น หากมีการเปลี่ยนแปลงถิ่นที่อยู่อาศัยที่ต่างไปจากเดิมมักจะส่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุจนเกิดการเจ็บป่วยในที่สุด ได้แก่ ประเทศที่สูง มีเตโชเป็นสมุฏฐาน ประเทศอุ่น (เป็นน้ำกรวดทราย) มีอโปเป็นสมุฏฐาน ประเทศหนาว (เป็นน้ำเค็มเปือกตม) มีปถวีเป็นสมุฏฐาน และประเทศเย็น (เป็นน้ำฝนเปือกตม) มีวาโยเป็นสมุฏฐานที่ส่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลมมักทำให้เกิดโรคลม

6. พฤติกรรมสมุฏฐาน เหตุปัจจัยอันเนื่องมาจากลักษณะพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของมนุษย์ คือ การมีพฤติกรรมที่ส่งผลเสียต่อร่างกาย หรือทำให้เกิดการเจ็บป่วยที่มีผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุผิดปกติ ซึ่งสามารถทำให้เกิดโรคลม โดยมีรายละเอียดดังนี้

6.1 พฤติกรรมการรับประทานอาหาร ซึ่งประกอบด้วยลักษณะหรือประเภทอาหาร และลักษณะการรับประทานอาหาร โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

6.1.1 อาหารการกิน คือ ลักษณะของอาหารที่ไม่เหมาะสม เช่น การรับประทานอาหารดิบ การรับประทานอาหารเน่าบูด การรับประทานอาหารหยาบ และการรับประทานแต่อาหารที่เป็นเนื้อ (หยากเลือดเนื้อผู้อื่นยิ่งนัก) เป็นต้น ซึ่งเป็นอาหารที่ย่อยยากทำให้ธาตุไฟมากส่งผลให้ธาตุลมมากตามจึงทำให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติ

6.1.2 การกินอาหาร คือ พฤติกรรมการกิน เช่น การรับประทานอาหารก่อนเวลา (ล่วงเวลา) การรับประทานอาหารผิดเวลา การรับประทานอาหารมาก และการรับประทานอาหารน้อย เป็นต้น โดยปกติธาตุไฟและธาตุลมจะทำหน้าที่พร้อมกันเพื่อย่อยอาหาร ถ้าหากรับประทานอาหารไม่ตรงเวลาหรือปริมาณอาหารไม่เหมาะสม ส่งผลให้ธาตุทั้งสองทำงานผิดเพี้ยนไปจากเดิม เนื่องจากธาตุไฟและธาตุลมทำหน้าที่ไม่สัมพันธ์กัน จึงทำให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติ

6.2 ลักษณะท่าทาง คือ การอยู่ในลักษณะท่าทางอันใดอันหนึ่งนานเกินไปส่งผลให้เส้นเอ็นผิดปกติ ซึ่งมีกระทบต่อการพัดหรือเคลื่อนไหวของธาตุลมจึงทำให้ทำหน้าที่ผิดปกติ ได้แก่ นอน ยืน นั่ง และเดิน นานเกินไป

6.3 การสัมผัสความร้อนและความเย็น คือ การที่ร่างกายไม่คุ้นเคยกับความร้อนหรือความเย็น แต่ต้องสัมผัสความร้อนหรือความเย็น เช่น กลางแดดร้อนจัด การตากฝน และอื่น ๆ ส่งผลให้มีการทำหน้าที่ของธาตุไฟแปรปรวน ซึ่งทำให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติตามไปด้วย

6.4 การนอนหลับพักผ่อน คือ การนอนมีผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลม หากนอนหลับพักผ่อนไม่เพียงพอ ได้แก่ ไม่ได้นอน หรือนอนหลับไม่สนิทจะส่งผลให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติ เนื่องจากธาตุลมจะมีบทบาทหรือทำหน้าที่ในช่วงการนอนหลับดังนั้นการนอนที่ไม่เหมาะสมจึงส่งผลต่อการทำหน้าที่ของธาตุลมด้วย

6.5 การขับถ่าย คือ ปกติร่างกายต้องขับอุจจาระหรือปัสสาวะออกจากร่างกายเมื่อถึงเวลา เช่น การกลั้นอุจจาระ การกลั้นปัสสาวะและอื่น ๆ มีผลกระทบต่อพัดหรือเคลื่อนไหวของธาตุลมจึงทำให้ทำหน้าที่ผิดปกติ

6.6 การประกอบอาชีพ คือ การทำงานที่ใช้กำลังกายหรือใช้ความคิด หากทำงานเกินกำลัง หรือทำงานมากเกินไป มีผลให้ธาตุภายในร่างกายเกิดความแปรปรวนของธาตุจึงทำให้ธาตุทำหน้าที่ผิดปกติ

6.7 ด้านจิตใจ คือ สภาพจิตใจที่กระทบต่อการทำหน้าที่ของธาตุลม โดยบุคคลที่มีความทุกข์หรือไม่สบายใจจนละเลยการดูแลร่างกายและจิตใจของตนเอง ได้แก่ ความโศกเศร้าเสียใจ และความโมโหหรือโทสะ มีผลให้เกิดลมในหทัยวัต (หทัยวาท) หรือมีน้ำเลี้ยงในหัวใจน้อยลง ซึ่งทำให้ธาตุลมในร่างกายเกิดการแปรปรวน (พระยาพิศณุประสาทเวช, 2451) หากธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่างตามที่กล่าวข้างต้น จะส่งผลกระทบต่อร่างกายให้เกิดการเจ็บป่วย (คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมไทย ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย, 2550)

ธาตุลมเป็นสมุฏฐานสำคัญที่ก่อให้เกิดการเจ็บป่วยในผู้สูงอายุหรือปัจฉิมวัย ตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยที่กล่าวถึงที่ตั้งการเกิดโรคส่วนที่ว่าด้วยอายุสมุฏฐานหรือวัยสมุฏฐาน บุคคลที่อยู่ในช่วงปัจฉิมวัย คือ อายุระหว่าง 30 ปีขึ้นไปจนถึงอายุชัย หากเกิดการเจ็บป่วยมักจะมีธาตุลมเป็นสมุฏฐานหลัก คือ ธาตุลมมีกำลังมากกว่าสมุฏฐานทั้งหลาย (พระยาพิศณุประสาทเวช, 2451) นอกจากนี้ ยังมีเหตุปัจจัยอื่นที่ส่งเสริมให้ธาตุลมทำหน้าที่ผิดปกติในผู้สูงอายุหรือในช่วงปัจฉิมวัย โดยเฉพาะความเสื่อมสภาพของร่างกายและการแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศ เนื่องจากร่างกายของผู้สูงอายุมีการเสื่อมสภาพตามวัยส่งผลให้ความสามารถในการปรับตัวท่ามกลางสภาพดินฟ้าอากาศลดลง (กรรณิกา นันตา และคณะ, 2564)

การที่ธาตุลมเป็นสมุฏฐานการเจ็บป่วยที่สำคัญของปัจฉิมวัยจึงส่งผลให้โรคลมเป็นโรคที่พบได้มากในผู้สูงอายุ ซึ่งเป็นวัยที่ร่างกายมีการเสื่อมสภาพและเกิดปัญหาการเจ็บป่วยด้วยโรคเรื้อรังและนำมาซึ่งปัญหาภาวะ

ค่าใช้จ่ายในการดูแลสุขภาพในระยะยาว จากอัตราการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของประชากรไทยจนเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุอย่างสมบูรณ์ (Complete Aged Society) ประชากรไทยมีผู้สูงอายุ 60 ปีขึ้นไปเพิ่มขึ้นมากกว่าร้อยละ 20 ของประชากรทั้งประเทศ (กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2565) โดยมีแนวโน้มค่าใช้จ่ายในการดูแลสุขภาพของผู้สูงอายุเพิ่มขึ้นจาก 60,000 ล้านบาทใน พ.ศ. 2553 เป็น 220,000 ล้านบาทในปี พ.ศ. 2565 (อรจิตต์ บำรุงสกุลสวัสดิ์ และคณะ, 2559) จึงจำเป็นต้องมีทางเลือกในการดูแลสุขภาพอาการเจ็บป่วยของประชากรกลุ่มเปราะบางซึ่งมีเหตุปัจจัยมาจากการแปรปรวนของธาตุลมร่วมกับเหตุปัจจัยอื่น ๆ

การแพทย์แผนไทยมีการรักษาโรคลมเป็นภูมิปัญญาที่มีการสืบทอดมาไม่น้อยกว่าสามศตวรรษ ซึ่งมีคัมภีร์รักษาโรคลมเป็นการเฉพาะ เช่น คัมภีร์ขวดาร คัมภีร์มัญชุสาระวิเชียร เป็นต้น โดยแนวทางการวิจัยนี้เริ่มจากการศึกษาวิเคราะห์ความรู้ในการเยียวยารักษาโรคลมของการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่แนวคิดทฤษฎีของการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับธาตุลมรวมทั้งเหตุปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการทำงานที่ของธาตุลม ตลอดจนการจำแนกโรคลมรวมทั้งหลักการและวิธีการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวดาร ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยเรื่องการรักษาโรคลมมีพิษรุนแรงและทำให้เสียชีวิตกระทันหัน โดยเน้นหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยการใช้ยาของแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ขวดาร 2 ฉบับ ซึ่งตำราทั้งสองนี้มีหลักฐานความเป็นมาในการรวบรวม ตรวจสอบและชำระความถูกต้องอย่างเป็นระบบ คือ คัมภีร์ขวดารในชุดตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช (กรมศิลปากร, 2555)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. การศึกษาหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยการใช้ยาของแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ขวดาร
2. การรวบรวมรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวดารทั้งพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ

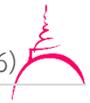
วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่องภูมิปัญญาของแพทย์แผนไทยในการรักษาโรคลมด้วยยาในคัมภีร์ขวดาร โดยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งมีการนำข้อมูลมาศึกษาและวิเคราะห์จากเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ประมวลความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับธาตุลมจากเอกสารตำราการแพทย์แผนไทยครอบคลุมทั้งเหตุปัจจัยที่มีผลต่อการทำงานที่ของธาตุลมและความผิดปกติของธาตุลม
2. การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ในคัมภีร์ขวดารของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช ครอบคลุมประเด็นนิยามความหมาย เหตุปัจจัย การเกิดโรค การจำแนกโรค รวมทั้งหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมโดยการใช้ยา
3. รวบรวมรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวดาร แล้วจำแนกกลุ่มตามประเภท พืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ เรียงลำดับรายชื่อตามตัวอักษร

การวิจัยเรื่อง การศึกษาภูมิปัญญาของแพทย์แผนไทยในการรักษาโรคลมด้วยยาในคัมภีร์ขวดารเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

1. ศึกษาแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องจากเอกสารตำราการแพทย์แผนไทย คัมภีร์ขวดารของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช งานวิจัย บทความ และเอกสารอื่นๆที่เกี่ยวข้อง
2. วิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ศึกษาและรวบรวม โดยใช้วิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) จากนั้นจึงสรุปและนำเสนอผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์

ผลการวิจัย

1. การศึกษาหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยการใช้ยาของแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ชวदार

1.1 หลักการรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวदार

การรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวदारมีหลักการ 4 ประการ ได้แก่ การระงับลม คือ การลดการกำเริบหรือการแปรปรวนของธาตุลมให้สงบลง การขับลมหรือถ่ายลม คือ การขับหรือเคลื่อนลมให้สามารถพัดหรือเคลื่อนได้ตามปกติ และถ่ายลมออกจากร่างกาย การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน คือ การทำให้เลือดลมสามารถพัดหรือเคลื่อนไหวตามปกติ การบำรุงเลือดลม คือ การแก้ไขความผิดปกติของเลือดลมให้มีความสมบูรณ์ตามปกติ โดยมีหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมเฉียบพลัน และโรคลมเรื้อรังในคัมภีร์ชวदार ดังต่อไปนี้

1.1.1 การระงับลม: ใช้ยาระงับลมทันท่วงทีเพื่อป้องกันการเสียชีวิตจากหทัยวัตถุแตก

1.1.2 การขับลมหรือถ่ายลม: ใช้ยาขับหรือถ่ายลมที่กำเริบแปรปรวนเพื่อลดกำลังของลมที่กำเริบ

1.1.3 การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน: ใช้ยากระตุ้นหรือเสริมกำลังการไหลเวียนของเลือดลมที่ติดขัดให้ไหลเวียนได้อย่างสม่ำเสมอ

1.1.4 การบำรุงเลือดลม: ใช้ยาบำรุงเลือดลมให้กลับมาบริบูรณ์เป็นปกติ และป้องกันการป่วยซ้ำ

1.2 วิธีการรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวदार

การรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวदारมีวิธีการรักษาด้วยยา 8 วิธี ได้แก่ ยากิน ยาต้ม ยาพอก ยาน้ำมัน ยาประคบ ยาสูบ ยาสูด มีรูปแบบยาเตรียม 2 รูปแบบ ของแข็ง (ยาแท่ง ยาผง ยาเม็ด) และของเหลว (ยาต้ม ยาน้ำมัน ยาเผาแช่น้ำเอาต่าง) โดยกระบวนการรักษาโรคลมจำแนกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ การรักษาโรคลมเฉียบพลัน เน้นการใช้ยารับประทานเพื่อระงับลมภายในที่แปรปรวน และการรักษาโรคลมเรื้อรังอื่น ๆ มุ่งเน้นการใช้ยาเพื่อขับถ่ายลม กระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน และบำรุงเลือดลมตลอดจนการใช้ยาเพื่อแก้ไขการติดขัดของเลือดและลมเฉพาะที่ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1.2.1 วิธีการรักษาโรคลมเฉียบพลัน

- การระงับลม: ใช้ยารับประทานมี 2 ตำรับ ได้แก่ ยาจิตรารมณ ใช้ในระยะแรกของการเจ็บป่วยแบบเฉียบพลัน และยากล่อมารมณใช้ในระยะสุดท้ายของการเจ็บป่วย

- การขับลมหรือถ่ายลม: ใช้ยารับประทานมี 2 ตำรับ ได้แก่ ยาวาตาพินาศ และยาเบญจจันท์

- การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน: ใช้ยารับประทาน เช่น ยาเขียวประทานพิช ยาเหลือง ยาขมุนุมวาโย ยาพระแสงจักร ยาประสะการบูร พระตำราหลวงแก้โลหิตแห้งให้ร้อนให้เย็น ยาหอมสรรพคุณ และยาฝนแสนห่าสังคาคทิจร

- การบำรุงเลือดลม: ใช้ยารับประทาน เช่น พระตำราหลวงยาปฐุมส์กรัง พระตำราหลวง ยามหาสมมิต ยาบำรุงโลหิต และยามหาสมมิตใหญ่

1.2.2 วิธีการรักษาโรคลมเรื้อรัง

- ลมกระษัยจุกอก ใช้ยารับประทาน คือ ยาแก้ลมกระษัยร้อนอก และใช้ยาทาแก้ลมกระษัยจุกอก

- ลมกำเริบ ใช้ยารับประทาน คือ ยาแก้ลมออกตามหูตามตา และใช้ยาสูบลมกำเริบ

- ลมเข้าในไส้ใหญ่ไส้น้อยลม (ลมตะคริว) ใช้ยาทาแก้ลมเข้าในไส้ใหญ่ไส้น้อย

- ลมตุลาราก ใช้ยารับประทานแก้ลมตุลาราก

- ลมบาทาทิก ใช้ยารับประทานตำรับยาประสรวณิ

- ลมปถวีธาตุกำเริบ ใช้ยารับประทาน คือ ยาแก้ปถวีธาตุกำเริบ
- ลมปะกัง ใช้ยาพอก คือ ยาแก้ลมปะกัง ยาลมปะกัง ใช้ยานัตถุ คือ ยานัตถุลมปะกัง ยาหงส์ทอง และใช้ยาสูม คือ ยาพระนาลาต

- ลมผูกธาตุเป็นพรรตึก ใช้ยารับประทานแก้ลมผูกธาตุเป็นพรรตึก
- ลมพัดในลำไส้ ใช้ยารับประทานแก้ลมพัดในลำไส้ และยาแก้ลมกระษัย
- ลมพานไส้ ใช้ยารับประทานยาแก้ลมพานไส้ และยาแก้ลมกระษัยลมพานไส้
- ลมสุบพิษขึ้นในลำไส้ ใช้ยารับประทานแก้ลมสุบพิษขึ้นในลำไส้

2. การรวบรวมรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวตารทั้งพิชัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ

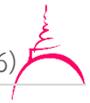
จากการรวบรวมรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวตาร คือ คัมภีร์ขวตารในชุดของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช พบตำรับยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมทั้งหมด 62 ตำรับ โดยมีตัวยาทั้งหมดที่เป็นองค์ประกอบภายในตำรับยาดังกล่าวจำนวน 326 ชนิด สามารถจำแนกกลุ่มตามประเภท ได้แก่ พืชวัตถุ จำนวน 271 ชนิด สัตว์วัตถุ จำนวน 19 ชนิด และธาตุวัตถุ จำนวน 33 ชนิด โดยพบตัวยาตรงกันทั้งสองฉบับ ซึ่งจะยกตัวอย่างตัวยาดังต่อไปนี้ ได้แก่ ตัวยาที่เป็นพืชวัตถุ เช่น กรวย กระแจะตะนาว กระชาย กระเช้าฝีมด กระดอม กระดิงงา กระดาดขาว กระดาดแดง กระทงลาย กระท่อม กระเทียม กระเม็ง กระลำพัก กระวาน กรุงเขมา กฤษณา กลอย กะทือ กะเพรา กัญชา เป็นต้น ตัวยาที่เป็นสัตว์วัตถุ เช่น กระบือเผือก โค งู งูเหลือม ชะมด ชะมดเขียง ช้าง นกพิราบ น้ำผึ้ง เบี้ยจ๊กจัน เบี้ยผู้ ปลาช่อน (ปลา) ปลาสร้อย แพะ ลิ่นทะเล สังกข์ สุนัขดำ หมูบ้าน (หมู) หมูป่า (หมูเถื่อน) เป็นต้น และตัวยาที่เป็นธาตุวัตถุ เช่น กำมะถันแดง กำมะถันเหลือง กายาน เกลือกะตัง เกลือพริก เกลือฟอง เกลือวิก เกลือสมุทร เกลือสินเธาว์ แก้ว แกลบ จุนสี ซาดก้อน ซาดจอสอ ซาดทรุณ ดินถ่าน ดินประสิ้ว ดินประสิ้วขาว ตกต่ำ ทองคำเปลว น้ำตาลกรวด เป็นต้น และอื่น ๆ จำนวน 3 ชนิด ส้มสายชู สุรา และสะดือลูกอ่อน

อภิปรายผล

1. การศึกษาหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยการใช้ยาของแพทย์แผนไทยในคัมภีร์ขวตาร

1.1 หลักการและแนวทางการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวตาร การรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวตารมีหลักการ 4 ประการ ได้แก่ การระงับลม คือ การหยุดหน้าที่ของลม การขับลมหรือถ่ายลม คือ การขับหรือเคลื่อนลมให้สามารถพัดหรือเคลื่อนได้ตามปกติ การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน คือ การทำให้เลือดลมสามารถพัดหรือเคลื่อนไหวตามปกติ การบำรุงเลือดลม คือ การแก้ไขความผิดปกติของเลือดลมให้มีความสมบูรณ์ตามปกติ โดยความรู้ดังกล่าวมีความสอดคล้องกับบทความวิจัยการักษาโรคลมพฤษภูมิอัมพาตตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย ซึ่งกล่าวถึงอาการอัมพฤษภูมิอัมพาต โดยการรักษาจะใช้วิธีการรักษาด้วยการใช้ยาตำหรับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ตามต้นเหตุของอาการที่แสดงออกมา (วันวิสา จันทรวิบูลย์ , 2563)

1.2 วิธีการรักษาโรคลมในคัมภีร์ขวตาร มีการรักษาด้วยยา 8 วิธี ยากิน ยาดม ยาทา ยานัตถุ ยาประคบ ยาพอก ยาสูม ยาสูบ มีรูปแบบยา รูปแบบยาเตรียม 4 รูปแบบ ของแข็ง (ยาแท่ง ยาผง ยาเม็ด) ของเหลว (ยาต้ม ยาน้ำมัน) กึ่งแข็ง (ยาเคี้ยว) และอื่น ๆ (ยาเผาแช่น้ำเอาต่าง) โดยกระบวนการรักษาโรคลมจำแนกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ การรักษาโรคลมเฉียบพลัน และการรักษาโรคลมเรื้อรังอื่น ๆ โดยความรู้ดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการศึกษาเปรียบเทียบตำรับยาในตำรายาวิดใหม่พรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก กับตำรับยาในตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ซึ่งกล่าวถึงรูปแบบยาเช่นเดียวกัน (ภัทรพล แสงเงิน, 2564)

2. การรวบรวมรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดารทั้งพิชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ

2.1 รายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดาร จากคัมภีร์ชวดารสองฉบับ คือ คัมภีร์

ชวดารในชุดของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 พบตัวยาทั้งหมด จำนวน 319 ชนิด สามารถจำแนกกลุ่มตามประเภท ได้แก่ พิชวัตถุ จำนวน 267 ชนิด สัตว์วัตถุ จำนวน 19 ชนิด และธาตุวัตถุ จำนวน 33 ชนิด โดยความรู้ดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการศึกษาเปรียบเทียบตำรับยาในตำรายาวัดใหม่พรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก กับตำรับยาในตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ได้มีการรวบรวมตัวยาในคัมภีร์ชวดารเช่นเดียวกัน (ภัครพล แสงเงิน, 2564)

สรุป/ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยด้วยการศึกษาภูมิปัญญาของแพทย์แผนไทยในการรักษาโรคลมด้วยยาในคัมภีร์ชวดาร พบแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับธาตุลมว่าเป็นธาตุที่มีส่วนในการสร้าง และการทำหน้าที่ของร่างกายหรือเป็นสมุฏฐานการเจ็บป่วย โดยมีหลักการและแนวทางการรักษาโรคลมด้วยการใช้ยาในคัมภีร์ชวดาร คือ หลักการ 4 ประการ ได้แก่ การระงับลม การขับลมหรือถ่ายลม การกระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน และการบำรุงเลือดลม โดยพิจารณาให้เหมาะสมกับโรคลมในคัมภีร์ชวดารที่จำแนกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ โรคลมเฉียบพลันที่มีพิษรุนแรงและทำให้เสียชีวิต กระทันหัน และโรคลมเรื้อรังที่มีอาการเจ็บป่วยรุนแรงที่ไม่ถึงขั้นเสียชีวิต ซึ่งการโรคลมเฉียบพลันเน้นการใช้ยา กินเพื่อระงับลมภายในที่แปรปรวนและการรักษาโรคลมเรื้อรังอื่น ๆ มุ่งเน้นการใช้ยา กินเพื่อขับถ่ายลม กระตุ้นเลือดลมให้ไหลเวียน และบำรุงเลือดลมตลอดจนการใช้ยาเพื่อแก้ไขการติดขัดของเลือดและลมเฉพาะที่ เช่น การพอกยา การทายาน้ำมันร่วมกับการนวด การประคบยา และมีรายการตัวยาที่ใช้ในการรักษาโรคลมในคัมภีร์ชวดารสองฉบับ คือ คัมภีร์ชวดารในชุดของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช โดยพบตัวยาทั้งหมด จำนวน 319 ชนิด สามารถจำแนกเป็นทั้งพิชวัตถุ จำนวน 267 ชนิด สัตว์วัตถุ จำนวน 19 ชนิด และธาตุวัตถุ จำนวน 33 ชนิด และอื่น ๆ จำนวน 7 ชนิด ซึ่งการวิจัยนี้เริ่มจากการศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับธาตุลมซึ่งนำไปสู่การวิเคราะห์หลักการหลักการและแนวทางการรักษาโรคลม รวมทั้งตัวยาในคัมภีร์ชวดารชุดของตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 และตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ของพระยาพิศณุประสาทเวช อย่างไรก็ตามการรักษาโรคลมยังมีกรรมวิธีอื่น ๆ เช่น การกอกเลือด การปล่อยปลิง เป็นต้น ซึ่งจำเป็นต้องมีการศึกษาการรักษาโรคลมจากแหล่งข้อมูลทางด้านการแพทย์แผนไทยและการแพทย์อื่นเพิ่มเติม เพื่อนำมาเป็นการพัฒนากรรมวิธีอื่น ๆ ในการรักษาโรคลมให้ครอบคลุมสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในอนาคตต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมศาสนา. (2565). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ.
- กรมศิลปากร. (2555). ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง รัชกาลที่ 5 เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- กรรณิกา นันตา และคณะ. (2564). การศึกษาโอกาสในการพัฒนาแนวเวชปฏิบัติการรักษาอาการลมแปรปรวนในผู้ที่่างเข้าสู่วัยผู้สูงอายุด้วยหัตถเวช. วารสารหมอไทยวิจัย, 7(1), 53-66.
- กระทรวงดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2565). การสำรวจประชากรสูงอายุในประเทศไทย พ.ศ. 2565. กรุงเทพมหานคร: กองสถิติพยากรณ์ สำนักงานแห่งชาติ.
- กระทรวงสาธารณสุข กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก สำนักคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย. (2557). ตำราการแพทย์แผนไทยในศิลาจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.

- คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมไทย ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย. (2550). พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมไทย (1). วารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก, 5(1), 78-85.
- บุญมี เมธางกูรและบุษกร เมธางกูร. (2545). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ : ปริจเฉทที่ 6 รูป สังคหวิภาค นิพพานปรมัตถ์. (พิมพ์ครั้งที่ 1). นครปฐม: มูลนิธิอิทธิธรรมมูลนิธิ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุต). (2553). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ 1/เสริม). (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนธัชการพิมพ์.
- พระยาพิศณุประสาทเวช. (2450). แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศุภการจำรูญ.
- พระยาพิศณุประสาทเวช. (2451). เวชศาสตร์ศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป 1, 2, 3. กรุงเทพมหานคร: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร.
- ภัทรพล แสงเงิน. (2564). การศึกษาเปรียบเทียบตำรับยาในตำรายาวัตใหม่พรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกกับตำรับยาในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์บัวหลวง. วารสารไทยคดีศึกษา, 18(2), 169-218.
- มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2556). พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วันวิสา จันทรวิบูลย์ . (2563). การรักษาอัมพฤกษ์อัมพาตตามศาสตร์การแพทย์แผนไทย. วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยการจัดการและเทคโนโลยีอีสเทิร์น , 17(1), 44-49.
- อรจิตต์ บำรุงสกุลสวัสดิ์ และคณะ. (2559). คู่มือสนับสนุนการบริหารจัดการระบบบริการดูแลระยะยาวด้านสาธารณสุขสำหรับผู้สูงอายุที่มีภาวะพึ่งพิงในระบบหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติ (สปสช.).